

ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΚΑΤΡΙΒΕΣΗ

Η ΓΑΛΛΙΚΗ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΙΚΗ
ΓΙΑ ΤΙΣ ΣΧΕΣΕΙΣ ΑΤΟΜΟ-ΚΟΙΝΩΝΙΑ
ΚΑΙ ΣΥΛΛΟΓΙΚΗ ΔΡΑΣΗ

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ

Περίληψη

Εισαγωγή

Σύστημα και κοινωνικό άτομο

Η διαλεκτική σχέση ατόμου συλλογικού φορέα στη διαμόρφωση της κοινωνικής δράσης

Συλλογική δράση και ατομική κινητοποίηση

Επίλογος

Βιβλιογραφία

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Ο υποβιβασμός της συλλογικής δράσης στη βάση της σχέσης κόστος κέρδος μέσα στα πλαίσια της θεωρίας της χρησιμότητας αποτελεί ένα απλουστευτικό ερμηνευτικό σχήμα. Η στρουκτουραλιστική κοινωνιολογία εξαφανίζει τον δράστη μέσα στις δομές, ενώ οι λειτουργιστές ερμηνεύουν την κάθε ατομική συμπεριφορά ως μια εσωτερικοποιημένη έκφραση της κοινωνίας. Όμως το άτομο δεν είναι επιφανόμενο του κοινωνικού αλλά ένας ενεργητικός παράγοντας που το οικειοποιείται και το ξαναδιατυπώνει μέσα από τη διαδικασία της δόμησης - αποδόμησης μ' ένα τρόπο περίπλοκο. Μια κινητοποίηση μπορεί να κατανοηθεί εάν αναλυθεί η διαδικασία μέσα από την οποία τα άτομα περνούν από το επεξηγηματικό πλαίσιο που νομιμοποιεί την κατάστασή τους σ' ένα άλλο νοηματικό, όπου αυτή η κατάσταση γίνεται αφόρητη και άδικη. Η συνειδητοποίηση αυτής της κατάστασης δεν γίνεται άμεσα αλλά είναι αντικείμενο μιας επεξεργασίας που αποτελεί προϊόν μιας σύνθεσης ανάμεσα στις διαδικασίες παραστάσεων, τρόπων σκέψης και επιθυμιών και τη διαμόρφωση αναλόγων πρακτικών από τους συλλογικούς κοινωνικούς φορείς.

Η ανάλυση και η ερμηνεία των προβλημάτων που ξεπηδούν από τη μελέτη της διαμόρφωσης ή της μη διαμόρφωσης των ομάδων κοινωνικής σύγκρουσης αποκαλύπτει τις δυσκολίες που αντιμετωπίζει κάθε συλλογική δράση. Οι μελέτες που αναφέρονται στις αιτίες της συλλογικής δράσης στηρίζονται συνήθως σε ορισμένα μοντέλα που δεν είναι ικανοποιητικά και πειστικά. Από την άλλη μεριά, ερμηνείες που λαμβάνουν υπόψη τους μόνο την ατομική συμπεριφορά, υποβιβάζοντας τη συλλογική δράση στην προσωπική συμμετοχή και στη βάση της σχέσης κόστος/κέρδος, μας προσφέρουν ένα απλουστευτικό ερμηνευτικό σχήμα μέσα στα πλαίσια της θεωρίας της χρησιμότητας. Τα κλασικά μοντέλα επικεντρώνονται κυρίως στις αιτίες ή στις συνθήκες ύπαρξης των κοινωνικών κινημάτων, αφήνοντας στο σκοτάδι την ανάπτυξη της δράσης. Οι δράστες της κλασικής κοινωνιολογίας ορίζονται μόνο από το αν ευνοούν ή αντιστέκονται στην πρόοδο. Η στρουκτουραλιστική κοινωνιολογία απαιτεί ένα απόλυτο διαχωρισμό των κοινωνικών καταστάσεων, εξαφανίζοντας το δράστη μέσα στις δομές. Η λειτουργική κοινωνιολογία εξαφανίζει τη δράση με ένα διαφορετικό τρόπο από τους στρουκτουραλιστές: αντικαθιστά τους συλλογικούς φορείς με τις κατηγορίες, τα επίπεδα, τη στρωμάτωση ή άλλα στατιστικά σύνολα που προσδιορίζονται από το επίπεδο της κοινωνικής συμμετοχής.

Ένα βασικό πρόβλημα είναι: τα άτομα συνιστούν τη βασική μονάδα ερμηνείας της κοινωνικής δράσης ή αντίθετα οι συλλογικές ομάδες αποτελούν τη βάση κάθε κινητοποίησης;

Άλλο ερώτημα: ποιες είναι οι κοινωνικές ή προσωπικές συνιστώσες στη διαμόρφωση των προϋποθέσεων κινητοποίησης των ατόμων;

Αυτό που τίθεται ως προοπτική είναι η εξέταση της διαδικασίας και η ανάπτυξη της συλλογικής δράσης με αναγνωρισμένο το βάρος των οργανωτικών δομών και του περιβάλλοντος των κοινωνικών φορέων. Αυτή η μελέτη κινείται στα πλαίσια του γαλλικού κοινωνιολογικού προβληματισμού μη θέτοντας υπό εξέταση αγγλοσαξωνικές προσεγγίσεις. Αναφορές που γίνονται σε ορισμένους Αγγλοσάξωνες συγγραφείς έχουν περισσότερο το νόημα της οριοθέτησης της προβληματικής μας, παρά τη σε βάθος εξέταση των θέσεών τους.

ΣΥΣΤΗΜΑ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΑΤΟΜΟ

Η κλασική κοινωνιολογία περιορίζει την ανάλυση της κοινωνικής δράσης στην αναζήτηση της θέσης του ατόμου μέσα στο σύστημα και στην κεντρική ιδέα της, της αντιστοιχίας ανάμεσα στη θεσμοποίηση των αξιών και στην κοινωνικοποίηση των ατόμων· αντιπαρατίθεται ο διαχωρισμός του συστήματος και του ατόμου. Ορισμένοι συγγραφείς ταξινομούν τα διάφορα άτομα και δράσεις σε σχέση με τη θέση που καταλαμβάνουν στο πολιτικό σύστημα. Ο Oberschall π.χ. προτείνει να αντιπαρατάξουμε τον όρο “κινητοποίηση” με εκείνον του “κοινωνικού ελέγχου”¹. Ο πρώτος όρος προσδιορίζει τις ομάδες εκείνες που είναι έξω από το πολιτικό σύστημα και ο δεύτερος όρος τις ομάδες εκείνες που είναι μέσα στο σύστημα και προσπαθούν να διατηρήσουν τα κεκτημένα. Μέσα σ’ αυτή τη λογική, ο Oberschall θεωρεί το επίπεδο συμμετοχής μιας κοινωνικής ομάδας στο πολιτικό παιχνίδι ως ένα βασικό δεδομένο για την εξήγηση της κινητοποίησης. Επομένως για

1. A. Oberschall, *Social conflict and social Movements*, Englewood cliffs, Prentice Hall Inc 1973, σελ. 28.

να κινητοποιηθεί μια κοινωνική ομάδα, πρέπει να έχει μια ασθενή μόνο συμμετοχή στο πολιτικό σύστημα. Αντίθετα, εάν αυτή η κοινωνική ομάδα είναι ενσωματωμένη, τότε η δράση της θα είναι στα πλαίσια των θεσμών. Σ' αυτό το ρεύμα της κοινωνιολογίας η συλλογική δράση δεν εκτιμάται σε σχέση με την ικανότητα της ενσωμάτωσης του συστήματος ή τη δυναμική της διαφοροποίησης, αλλά σε αντιστοιχία με τις πολιτικές συγκρούσεις και τις στρατηγικές αλληλεπίδρασης των ατόμων. Η προοπτική της κοινωνιολογίας της δράσης απορρίπτει αυτό το μοντέλο που δίνει προτεραιότητα στην ανάλυση του κοινωνικού συστήματος και των αξιών. Υποστηρίζει αντίθετα ότι κάθε κατάσταση είναι το αποτέλεσμα των σχέσεων ανάμεσα στα άτομα, που είναι προσδιορισμένες από την πολιτική τους κατεύθυνση και από τις κοινωνικές τους συγκρούσεις². Οι διάφορες διεκδικητικές ομάδες δεν δημιουργούνται από την εξέλιξη του κοινωνικού συστήματος αλλά διά μέσου της κοινωνικής ή πολιτικής δράσης. Αντίθετα, στην κλασική κοινωνιολογία το σύστημα συλλαμβάνεται ως ένα σύνολο κανόνων και απαγορεύσεων, όπου το άτομο οφείλει να γνωρίζει να χειρίζεται ή να ξεπερνά, παρά να σέβεται. Το άτομο, από την άλλη μεριά, δεν εμφανίζεται πλέον ως πολίτης ή εργαζόμενος, αλλά ως "άτομο"-μέλος μιας πρωτογενούς κοινότητας, που τα μέλη της συνδέονται με μια παραδοσιακή κουλτούρα. Οι αξίες βρίσκουν μια θεσμική και κανονιστική εξήγηση και αντιστοιχούν σε μια μορφή ενσωμάτωσης του κοινωνικού συστήματος. Με αυτή τη θεωρητική προοπτική, η συλλογική δράση συλλαμβάνεται ως μια εκδήλωση δυσλειτουργίας του συστήματος. Αντίθετα, στο μοντέλο της κοινωνιολογίας της δράσης, οι θεσμοί είναι υποταγμένοι στις κοινωνικές συγκρούσεις των διάφορων ομάδων. Η αναφορά στις αξίες—στο παραδοσιακό μοντέλο—αλλά και στο κοινωνικό σύστημα είναι άχρηστη για να εξηγηθεί η συλλογική δράση. Μ' αυτή την έννοια η προοπτική της παραδοσιακής κοινωνιολογίας συ-

γκροτείται ως μια ανάλυση της κοινωνικής δράσης χωρίς αναφορά στο κοινωνικό σύστημα, νοούμενο ως ένα δομημένο σύνολο με θεσμοποιημένες αξίες. Έτσι τα κοινωνικά κινήματα μπορούν να νοηθούν με ένα τρόπο ορθολογικό κι εργαλειώκο, στο μέτρο όπου το αντικείμενό τους δεν άπτεται των αξιών και δεν αποτελούν απάντηση σε μια κρίση του συστήματος και της κοινωνικής οργάνωσης.

Τα κοινωνικά κινήματα δεν αποκαλύπτουν τις διαβαθμίσεις της δυσαρέσκειας ή της δυσλειτουργίας του κοινωνικού συστήματος, αλλά την ικανότητα των οργανώσεων να κινητοποιήσουν τις δυνάμεις εκείνες που θα τους επιτρέψουν να μπουν μέσα στο πολιτικό σύστημα και να συμμετάσχουν στις αποφάσεις. Η δημιουργία μιας συλλογικής δράσης προϋποθέτει τη συνένωση των δυνάμεων σε έναν κοινωνικό ή πολιτικό φορέα. Η δε κινητοποίηση ορίζεται ως μια δραστηριότητα διαχείρισης και management των δυνάμεων μέσα στα πλαίσια ενός κοινωνικού κινήματος. “Η κινητοποίηση υποδεικνύει τη διαδικασία διά μέσου της οποίας μια δυσαρεστημένη ομάδα συνενώνει και επενδύει δυνάμεις με σκοπό ίδιους στόχους”³. Κάτω από αυτή την οπτική, η κοινωνία, σε αντίθεση με το επίπεδο της δράσης, ορίζεται ως ένα περιβάλλον που προσφέρει στους πολιτικούς δράστες και στα κοινωνικά κινήματα τις αναγκαίες δυνάμεις για τη δράση. Επομένως η κινητοποίηση είναι μια εργαλειακή δραστηριότητα που έχει ως στόχο τις κοινωνικές δυνάμεις — που αποτελούν το κεντρικό της στοιχείο —, διότι διά μέσου αυτών επιτρέπει στις ομάδες να δημιουργήσουν δράση. Δηλαδή ταυτολογικά οι κοινωνικές δυνάμεις δεν ορίζονται με κανένα άλλο τρόπο παρά μόνο ως απαραίτητα στοιχεία για τη δράση. Αυτός ο διαχωρισμός της δράσης και του συστήματος αντικαθίσταται στην κοινωνιολογία της δράσης από την αλληλεξάρτησή τους χάρη στην ιδέα του συστήματος δράσης. Το άτομο δεν είναι ούτε η αντανάκλαση της λειτουργίας ή των αντιθέσεων της κοινωνίας, ούτε

το σύνολο των συμφερόντων και των ατομικών επιθυμιών. Σύμφωνα με τον Touraine, είναι επικίνδυνο να μιλάμε για κοινωνικούς ντετερμινισμούς, διότι το άτομο ενώ διαμορφώνεται από μία κατάσταση, συμμετέχει ταυτόχρονα στην παραγωγή αυτής της κατάστασης. "Ο δράστης δεν έχει ενότητα, δεν ασκεί ρυθμιστικό και οργανωτικό έλεγχο στις δραστηριότητές του, παρά μόνο στο μέτρο που ζει προσωπικά την ιστορικότητά"⁴. Ονομάζει δε ιστορικότητα "το σύνολο των πολιτιστικών μοντέλων που κατευθύνουν τις κοινωνικές πρακτικές, περνώντας όμως μόνο διά μέσου των κοινωνικών σχέσεων, που είναι πάντοτε σχέσεις εξουσίας"⁵. Επιπλέον ο Touraine δεν θεωρεί την κοινωνική πραγματικότητα ως ένα ακαθόριστο και αναρχούμενο σύστημα· τουναντίον, υποστηρίζει την ιδέα ενός κεντρικού χώρου. Αυτός ο χώρος όμως δεν είναι ούτε μια θέληση ούτε μια εξουσία, αλλά είναι ένα παιχνίδι ιστορικότητας, ένα παιχνίδι των σχέσεων ανάμεσα στις κοινωνικές τάξεις.

Πέρα από τις ερμηνείες που δόθηκαν για τη σχέση του ατόμου με το σύστημα, πώς διατυπώθηκαν οι σχέσεις της ατομικής συμπεριφοράς με τις αντίστοιχες συλλογικές στα διάφορα ρεύματα της κοινωνιολογίας;

Η ΔΙΑΛΕΚΤΙΚΗ ΣΧΕΣΗ ΑΤΟΜΟΥ ΣΥΛΛΟΓΙΚΟΥ ΦΟΡΕΑ ΣΤΗ ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗ ΤΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΔΡΑΣΗΣ

Η νεοκλασική σκέψη διά μέσου του μεθοδολογικού ατομισμού, ξαναθέτοντας το πρόβλημα του ατόμου στην κοινωνία μας, απευθύνει ταυτόχρονα μια πρόκληση στα υπάρχοντα

4. Touraine, *όπ. παρ.*, σελ. 38.

5. Στο ίδιο, σελ. 67.

ρεύματα της κοινωνιολογίας για την ερμηνεία που δίνουν στη σημασία των ατομικών πράξεων. Ο μεθοδολογικός ατομισμός πιστεύει ότι υπάρχουν αρκετά κενά στην ερμηνεία των λόγων συμμετοχής ενός ατόμου σε μια συλλογική δράση, αφού δεν δίνονται πειστικές εξηγήσεις για τη σχέση ανάμεσα στις ατομικές και τις συλλογικές αποφάσεις. Οι λειτουργιστές εξηγούν ότι οι άνθρωποι ενεργούν ανάλογα με τις κοινές αξίες και τους κοινωνικούς κανόνες που έχουν εσωτερικοποιήσει και θέτουν σε εφαρμογή. Ερμηνεύουν δε κάθε ατομική συμπεριφορά ως μια εσωτερικοποιημένη έκφραση της κοινωνίας, με αποτέλεσμα κάθε πρόσωπο που έχει δεχθεί τους ίδιους κανόνες και αξίες θα πρέπει να συμπεριφέρεται με παρόμοιο τρόπο⁶.

Η ανάλυση του θέματος της ατομικής συμπεριφοράς, όπως γίνεται από τα διάφορα ρεύματα της κοινωνιολογίας, είναι αναγκαία για να ιδωθούν όλες οι πλευρές του προβλήματος.

Η πρόκληση που πηγάζει από τη θεωρία της ορθολογικής επιλογής είναι σαφής: Μια θεωρία είναι ικανοποιητική στο βαθμό που μπορεί να εξηγήσει την ιστορία σε όρους ατομικής ορθολογικής δράσης που κατευθύνεται σ' ένα στόχο⁷. Τα υποκείμενα που έχουν ταυτόσημα συμφέροντα δεν έχουν την τάση να συνενωθούν για την προώθησή τους, διότι το καθένα μετράει το κόστος της συμμετοχής και, με δεδομένο ότι και χωρίς συμμετοχή μπορεί εξίσου να πάρει μερίδιο από το αποτέλεσμα, κάνει προβληματική την κινητοποίησή του. Ο R. Boudon το εκφράζει με αυτό τον τρόπο: "η λογική της συλλογικής δράσης και η λογική της ατομικής δράσης δεν κάνουν ένα αλλά δύο"⁸. Με αφετηρία αυτές τις έννοιες, ο M.

6. Βλέπε P. Bourdieu, *Esquisse d'une theorie de la pratique*, Droz, 1972.

7. Βλέπε Ad. Przeworski, "Le defi de l'individualisme methodologique a l'analyse marxiste", σελ. 82, στο συλλογικό έργο *Sur l'individualisme*, ed. P.F.N.S.P.

8. R. Boudon, *Effets pervers et ordre social*, PUF, 1977, σελ. 38.

Olson υποστηρίζει ότι η δυσκολία μιας συλλογικής δράσης οφείλεται στο γεγονός ότι κάθε άτομο προσπαθεί να μεγιστοποιήσει το προσωπικό του κέρδος, επειδή γνωρίζει ότι μια συμμετοχή σε μια συλλογική δράση θα έχει μεγαλύτερο κόστος—σε χρήμα, χρόνο κλπ.—από τα κέρδη που μπορεί να επιτύχει. Η μη συλλογική δράση εδώ οφείλεται σε μια ορθολογική συμπεριφορά και όχι σε μια αλλοτριωμένη στάση. Όμως με αυτή τη λογική καμία συλλογική δράση δεν θα έπρεπε να εκδηλωθεί. Επιπλέον ο Olson προωθεί την ιδέα, σύμφωνα με την οποία, μέσα στο πλαίσιο μιας ανοργάνωτης ομάδας, η ύπαρξη και η αναγνώριση ενός κοινού συμφέροντος δεν αρκεί να προκαλέσει μια συλλογική δράση που έχει ως στόχο την ικανοποίηση αυτού του συμφέροντος. Για την υπεράσπιση αυτής της θέσης, ο Olson χρησιμοποιεί ορισμένα παραδείγματα, όπως: Όταν κάποια μέλη μιας π.χ. επαγγελματικής ομάδας αποκτήσουν ένα δικαίωμα, τότε δεν είναι δυνατό να το στερηθούν και τα υπόλοιπα μέλη. Ο καθένας επωφελείται του δικαιώματος, από τη στιγμή που θα παραχωρηθεί, όμως έχει συμφέρον να αφήσει τα άλλα μέλη της ομάδας να πληρώσουν το κόστος, που μάλιστα θα είναι τόσο πιο υψηλό όσο η ομάδα θα είναι ανοργάνωτη. Επομένως πολλοί ατομικοί δράστες μπορούν να υποκύψουν στη στρατηγική του “ελευθέρας” (*free rider*), με την ελπίδα να κερδίσουν κάτι χωρίς το ανάλογο κόστος. Όμως εδώ υπάρχει ο κίνδυνος να παρατείνεται μια υπολογισμένη γενικευμένη αναμονή, με αποτέλεσμα το αγαθό να μην μπορεί να αποκτηθεί⁹. Παρ’ όλες τις επιφυλάξεις του Olson απέναντι στη θεωρητική αντιμετώπιση της κινητοποίησης των ατόμων από άλλους ερευνητές, αναγνωρίζει και ο ίδιος εύλογες αιτίες που αναγκάζουν τους δράστες να κινητοποιηθούν. Αν και συνήθως—στις περιπτώσεις των ομάδων σε λανθάνουσα κατάσταση—το προσωπικό συμφέρον των ατόμων τα αποτρέπει από τη συλλογική δράση, μπορεί όμως αυτό το ίδιο συμφέρον να τα παρακινήσει

9. Βλέπε M. Olson, *La logique de l' action collective*, PUF, 1978.

σε μια ομαδική δράση για την απόκτηση ειδικών πλεονεκτημάτων. Η λογική του συμφέροντος είναι πάντοτε το βασικό στοιχείο των κινητοποιήσεων. Εξάλλου η “επιλεκτική υποκίνηση”, θετική ή αρνητική, επηρεάζει τη “λανθάνουσα ομάδα” στο να κινητοποιηθεί.

Εδώ αξίζει να σημειωθεί ότι σε ένα σύστημα αλληλεξάρτησης¹⁰, όπου υπάρχει στενή σύνδεση των ατόμων, η συλλογική δράση είναι πιθανή κάτω από ορισμένες συνθήκες. Η προσφυγή στις “επιλεκτικές υποκινήσεις” είναι για τον Olson ένας προσωπικός τρόπος να βλέπει μέσα από τα παραδείγματα του τη συλλογική δράση. Το περιεχόμενο όμως του παραπάνω όρου είναι ασαφές. Ο ίδιος συγκαταλέγει στις εκλεκτικές υποκινήσεις, εκτός από οικονομικές και κοινωνικές αιτίες, όπως την επιθυμία να γίνουμε αποδεκτοί σε μια ομάδα, σε λόγους ερωτικούς, ηθικούς και ψυχολογικούς¹¹. Επομένως υπάρχει μια μεγάλη γκάμα τύπων υποκίνησης που μπορεί να αναλυθούν με την ίδια λογική: από την άλλη μεριά όμως, δηλώνει ότι δεν πρόκειται να κάνει καμία χρήση στα επιχειρήματά του των ηθικών, ψυχολογικών κλπ. κινήτρων που προ ολίγου επισήμανε την ύπαρξή τους. Διότι, ενώ οι διάφορες μορφές της επιλεκτικής υποκίνησης απαιτούν τον ίδιο τύπο ανάλυσης, δεν μας προσφέρουν εντούτοις την ίδια βεβαιότητα από την πλευρά της ερμηνείας.

Επιπλέον η χρήση χωρίς διάκριση της “επιλεκτικής υποκίνησης” μπορεί να μας οδηγήσει στην ταυτολογία. Ξεκινώντας από την άποψη ότι κάθε συμμετοχή σε μια συλλογική δράση βασίζεται στις “επιλεκτικές υποκινήσεις” οδηγούμαστε στο να αναφέρουμε όλα τα αίτια, κάθε είδους, που παρακίνησαν τους δράστες να κινητοποιηθούν. Όμως εάν η ανάλυση δεν

10. Τα συστήματα αλληλεξάρτησης χαρακτηρίζονται από το γεγονός ότι η συμπεριφορά κάθε ατόμου ξεχωριστά επηρεάζει το σύνολο των άλλων ατόμων. Βλέπε το λήμμα “Systeme” στο R. Boudon, F. Rourricaud, *Dictionnaire critique de la sociologie*, PUF, 1982.

11. M. Olson, *όπ. παρ.*, σελ. 84.

θέτει με σαφήνεια, στις περιπτώσεις που μελετά, τον βασικό ερμηνευτικό λόγο, οικονομικής ή κοινωνικής τάξης, της συμμετοχής των ατόμων στη συλλογική δράση, τότε δεν θα έχουμε κάνει καμιά πρόοδο στην εξήγηση του φαινομένου, αλλά μόνο *post factum* μια καθαρή εξήγηση. Μια αυθεντική ερμηνεία των κοινωνικών φαινομένων απαιτεί τη διατύπωση υποθέσεων, που θα πρέπει να επιβεβαιωθούν από την εμπειρική πραγματικότητα.

Ο P. Birnbaun διατυπώνει την άποψη ότι το μοντέλο του Olson δεν μπορεί να εφαρμοσθεί στις δομημένες κοινωνικές ομάδες που διέπονται από μια ισχυρή κοινωνικότητα, οφειλόμενη σε εσωτερικούς δεσμούς, όπου η δράση του καθενός έχει ως σημείο αναφοράς την αλληλεγγύη μέσα στην ομάδα¹².

Η εκτίμηση του ατόμου σε όρους κέρδους-κόστος μας αναγκάζει να θεωρούμε κάθε συμμετοχή σε μια συλλογική δράση ως μέτρο του κόστους που θα έχει για τον καθένα η συμμετοχή του. Μ' αυτή την έννοια, τα άτομα μπορούν να μπουν σ' ένα μέτρο ωφελιμιστικής λογικής και να συμπεριληφθούν σ' ένα οικονομικό μοντέλο.

Επιπλέον, ενώ ο R. Boudon είναι σύμφωνος να θεωρήσει τον *homo sociologicus* σε μια οικονομιστική προοπτική, εντούτοις διστάζει να περάσει από ένα οικονομικό προσδιορισμό των ατόμων σε μια κατανόηση της συμπεριφοράς τους ως αποκλειστικά ωφελιμιστικής και μονόπλευρης. Όπως ακριβώς προσδιορίζει ο Boudon για τη θεωρία του Olson: Η εμβέλειά της και η εφαρμογή της κινούνται "μέσα σε περιορισμένα όρια"¹³.

Επίσης, εάν εξετάσουμε τις διάφορες απόψεις των θεωρητικών της ορθολογικής επιλογής, θα διαπιστώσουμε ότι υπάρχουν λεπτές αποχρώσεις στις εξηγήσεις που δίνουν για τη συλλογική δράση. Ορισμένοι απ' αυτούς¹⁴ διαπιστώνουν π.χ.

12. Στο συλλογικό έργο *Sur l' individualisme*, όπ. παρ., σελ. 272.

13. Βλέπε την εισαγωγή του, στο βιβλίο του M. Olson, όπ. παρ.

14. Βλέπε J. Elster, "Marxisme et individualisme Methodologique", στο συλλογικό έργο *Sur l' individualisme*, όπ. παρ.

ότι δεν μπορούμε να ερμηνεύσουμε τη συλλογική δράση από τα ωφελήματα που εξασφαλίζει, επειδή το κυριότερο χαρακτηριστικό της είναι ότι σε αυτά έχουν πρόσβαση όλοι, ανεξάρτητα εάν συνέβαλαν στο να δοθούν ή όχι. Ο Elster δεν αποδέχεται τις εξηγήσεις του Olson για την ύπαρξη της συλλογικής δράσης, εξαιτίας των ωφελημάτων που θα αποκομίσουν από τον φόβο του κοινωνικού εξοστρακισμού σε περίπτωση μη συμμετοχής τους σε μια κινητοποίηση. Απορρίπτει επίσης τις ερμηνείες εκείνες που βλέπουν τη συμμετοχή σε συλλογική δράση περισσότερο ως κέρδος παρά ως κόστος¹⁵ ή ως αποτέλεσμα της συνεργασίας ανάμεσα σε ορθολογικά άτομα, βάσει της ικανότητας που έχουν να υπολογίσουν τα μακροπρόθεσμα κέρδη, αξιοποιώντας τις πληροφορίες για τα κίνητρα και τις προθέσεις των άλλων. Με λίγα λόγια, η κριτική που ασκεί ο Elster είναι ότι δεν μπορούμε να έχουμε σύγχρονα κοινωνικά κινήματα από μια ηθελημένη συνεργασία ανάμεσα σε ορθολογικά εγωιστικά και μικρόψυχα άτομα.

Ο J. Elster προτείνει μια εναλλακτική προσέγγιση που απορρίπτει την υπόθεση του εγωισμού και κρατάει εκείνη της ορθολογικότητας. Σύμφωνα με τον Elster, υπάρχει μια ολόκληρη κλίμακα αλτρουιστικών κινήτρων και διαθέσεων που μπορούν να κάνουν τα άτομα να συνεργαστούν. Επιπλέον ο Elster υποστηρίζει ότι συχνά σε μια ετερόκλητη ομάδα βρίσκουμε ορισμένα άτομα με δυνατή θέληση για συνεργασία, που η παρουσία τους προκαλεί το φαινόμενο της "χιονοστιβάδας" παρασύροντας και τους άλλους, που σε αντίθετη περίπτωση θα παρέμεναν απαθείς.

Αυτές οι διευκρινήσεις είναι χρήσιμες για να πάρουμε ορισμένες αποστάσεις από την ερμηνεία που δίνει ο Olson για τον Marx. Ο Olson υποστηρίζει ότι ο Marx είναι ένας ωφελμιστής στον τρόπο που βλέπει τη θέση των ατόμων μέσα στην κοινωνία, όμως αυτές οι διαπιστώσεις του λησμονούνται όταν αναφέρεται στη λογική της ιστορίας. Ο Olson υποστηρίζει

15. Βλέπε αυτή την ερμηνεία στον A. Hirschman, *Bonheur prive action publique*, Fayard, 1983.

ότι, σύμφωνα με τον Marx, η δράση της τάξης "... έχει όλα τα χαρακτηριστικά μιας μεγάλης λανθάνουσας ομάδας για την ικανοποίηση κοινών στόχων, και όπως σε όλες τις ομάδες αυτού του είδους, το άτομο θα βρει το συμφέρον του μέσω των θυσιών που θα υπομείνουν οι άλλοι"¹⁶. Ο Olson, όπως και ο Marx, ισχυρίζονται ότι ένα κοινωνικό κίνημα ξεκινά με αφετηρία τις ατομικές πράξεις· όμως για τον Marx αυτές οι ατομικές πράξεις εκδηλώνουν μια ροπή προς την ομαδοποίηση, που αποδεικνύει ότι η πάλη των τάξεων είναι το ρυθμιστικό σημείο της δράσης, ενώ για τον Olson η τάση είναι προς την ατομική λιποταξία, που κάνει δύσκολη την κατανόηση των ατομικών πράξεων μέσα στα πλαίσια μιας συλλογικής κινητοποίησης.

Ακόμα και ο P. Birnbaum πιστεύει ότι οι εργαζόμενοι στις σημερινές συνθήκες έχουν την τάση να "δραπετεύουν" ατομικά, η δε απόφασή τους να συμμετάσχουν σε μια κινητοποίηση είναι αποτέλεσμα της πρόθεσης ατομικών ωφελιμιστικών συμπεριφορών¹⁷.

Ο Marx επίσης τοποθετείται στο εσωτερικό μιας κοινωνίας που δείχνει σημάδια ανικανότητας να ενσωματώσει — στη βάση των συμφερόντων — το σύνολο των μελών της. Αντίθετα, τα επιχειρήματα του Olson ξεκινούν από μια κοινωνική ολότητα που πραγματοποίησε αυτό τον στόχο. Επομένως, δεν υπάρχει κανένα ξεπέραςμα της ταξικής κοινωνίας, οι αρχές δε του ατομικισμού καθορίζουν τις πράξεις των ανθρώπων με την προοπτική της διατήρησης των διαφόρων κοινωνικών ομάδων. Επιπλέον, δεν μπορούμε να αμφισβητήσουμε στον Marx, σύμφωνα με ορισμένα γραπτά του, ότι βλέπει μέσα στον ατομικό υπολογισμό την αρχική στάση των ατόμων που συγκροτούν την αστική κοινωνία των πολιτών, είτε είναι αστοί είτε προλετάριοι. Επίσης είναι φανερό ότι περιγράφει τη λογική της συλλογικής δράσης με αφετηρία αυτή την εκτίμηση.

16. M. Olson, *όπ. παρ.*, σελ. 135.

17. Στο συλλογικό έργο *Sur l' individualisme*, *όπ. παρ.*, σελ. 293.

Εντούτοις, όταν αναφέρεται στα άτομα, βλέπει τα όρια της οικονομικής πραγματικότητας και προσδιορίζει τότε σε πολιτικές πρακτικές, που κάνουν πιο εναργείς τις ανθρώπινες πράξεις.

Τα όρια και οι περιορισμοί του μοντέλου της ορθολογικής επιλογής για την ερμηνεία της συλλογικής δράσης προβάλλονται από πολλούς ατομικιστές. "Η δυσκολία ανάλυσης της συλλογικής δράσης οφείλεται σε δύο εμπόδια: το πρώτο αναφέρεται στην πολυπλοκότητα της αλληλόδρασης και το δεύτερο στη δυσκολία να κατασκευάσουμε μοντέλα που να αποδίδουν αυτή τη δυναμική διαδικασία"¹⁸.

Ο Ch. Tilly πιστεύει ότι η ανάλυση των αμοιβαίων στρατηγικών δράσης, όπως αυτή εκφράζεται στη θεωρία των παιγνίων, αποδεικνύεται ελλιπής. Τα δίκτυα επικοινωνίας, οι σχέσεις μεταξύ εργατών και εργοδοτών, η κίνηση του κεφαλαίου, το ρεύμα της μετανάστευσης, η κλίμακα της κοινωνικής ανέλιξης κλπ. απαιτούν μια δομική ανάλυση, όπου θα φαίνεται είτε η αποκρυστάλλωσή τους σε δομές είτε η διαρκής αλλαγή τους. Σύμφωνα με τον Tilly, η εξέταση των κοινωνικών δεσμών, των ανταγωνιστικών σχέσεων και των λογικών στρατηγικής των δραστών θα πρέπει να μας οδηγήσουν σε μια ανάλυση σε βάθος των ταξικών δομών και των πολιτικών διαδικασιών¹⁹.

Τώρα είναι αναγκαίο να δούμε στα διάφορα μαρξιστικά ρεύματα τον *Modus operandi* του ατόμου, που αναζητά τα συμφέροντά του ως μονάδα ιστορική, πολιτιστική και κοινωνική.

Η πρόκληση που απευθύνθηκε στο μαρξισμό από τους ατομικιστές ήταν να προβάλει μια ερμηνεία των ατομικών πράξεων, όπως αυτές εκδηλώνονται σε ορισμένες συνθήκες. Απαιτούσαν δηλαδή μικρο-κοινωνιολογία στη θεωρία της ιστορίας. Σύμφωνα με ορισμένους "ατομικιστές", ο μαρξισμός είναι μια θεωρία της ιστορίας, απογυμνωμένης όμως από κά-

18. *Όπ. παρ.*, σελ. 214.

19. *Όπ. παρ.*, σελ. 236.

θε θεωρία δράσης των ανθρώπων που κάνουν αυτή την ιστορία. Οι μαρξιστές παρέμειναν στην ιδέα, σύμφωνα με την οποία οι άνθρωποι βάζουν σε κίνηση τη συμπεριφορά τους μέσα στην ταξική τους θέση. Έτσι το σημαντικό μέσα στην ιστορία παράγεται στο επίπεδο των δυνάμεων, των δομών, των ομάδων και της καταπίεσης και ποτέ στο επίπεδο του ατόμου. “Οι μαρξιστές, κατά τη γνώμη μου υιοθέτησαν στην πραγματικότητα αυτό τον τρόπο ερμηνείας, παραπέμποντας την ατομική συμπεριφορά στην ταξική θέση”²⁰.

Ένα σημαντικό μέρος κοινωνιολόγων θεωρεί την κοινωνική δομή σαν μια κλίμακα και την “έξοδο” ενός εργαζόμενου από την τάξη του να περνάει από την προσωπική του στρατηγική και όχι από τη συμμετοχή του σε ένα κοινωνικό κίνημα. Απορρίπτοντας τον στρουκτουραλιστικό μαρξισμό, δίνουν βάρος στην κοινωνική κινητικότητα, στην κοινωνική ιεραρχία, στο status και στο γόητρο, υπερασπιζόμενοι ταυτόχρονα μια νομιναλιστική αντίληψη της τάξης, η οποία νοείται ως ένα άθροισμα ατόμων. Αντίθετα, πολλοί μαρξιστές θεωρούν τις κοινωνικές τάξεις ως ένα φορέα δράσης που εκφράζει δυναμικά ένα κοινωνικό σύνολο σε κίνηση. Η εργατική τάξη εμφανίζεται ως ένας μοναδικός δράστης, οργανωμένη συλλογικά στα συνδικάτα της και τα κόμματα, και ο ρόλος της καθορίζεται από τη θέση της μέσα στις παραγωγικές σχέσεις. Έτσι ο Πουλαντζάς υποστηρίζει ότι εφόσον η κοινωνική τάξη ορίζεται από τη θέση που κατέχει στον κοινωνικό καταμερισμό εργασίας—που περιλαμβάνει πολιτικές και ιδεολογικές σχέσεις—, η έννοιά της δηλώνει το δομικό αποτέλεσμα του ταξικού της προσδιορισμού. Επομένως, εκείνο που έχει σημασία είναι η θέση των κοινωνικών τάξεων στον ταξικό αγώνα και όχι οι φορείς που τη συνθέτουν. “Οι κοινωνικές τάξεις δεν είναι εμπειρικές ομάδες ατόμων — κοινωνικές ομάδες —, που “συνθέτονται” με την πρόσθεση αυτών των ατόμων: οι σχέσεις μεταξύ αυτών των φορέων δεν είναι επομένως διατο-

20. Βλ. Ad. Przeworski, *όπ. παρ.*, σελ. 81.

μικές σχέσεις”²¹. Οι διάφορες κοινωνικές ανισότητες δεν είναι ζήτημα προσωπικής τύχης ή ατυχίας, αλλά αποτέλεσμα της επενέργειας της αντικειμενικής θέσης που κατέχουν στην ταξική διαίρεση της κοινωνίας. Έτσι ο Πουλαντζάς απορρίπτει τη θεωρία της επιδίωξης των “ίσων ευκαιριών” σε μια ταξική κοινωνία, όπου κάθε άλλο παρά επαληθεύεται ότι υπάρχουν πράγματι ευκαιρίες για όλους και ότι η εκμετάλλευσή τους εξαρτάται μόνο ή σχεδόν μόνο από τα άτομα, με την έννοια ότι οι πιο ικανοί και οι καλύτεροι μπορούν πάντα να ξεπερνούν το “κοινωνικό τους περιβάλλον”. Επομένως δεν αποδέχεται την προβληματική της κοινωνικής κινητικότητας των ατόμων, διότι πιστεύει ότι η κατανομή των φορέων δεν εξαρτάται από τις επιδιώξεις τους, αλλά ρυθμίζεται από την ίδια την αναπαραγωγή αυτών των θέσεων. Επιπλέον, η κινητικότητα των ατόμων μέσα στα διάφορα στρώματα δεν αλλάζει σε τίποτα την ουσία του προβλήματος, διότι “... η ταξική δομή του καπιταλιστικού σχηματισμού δεν θα άλλαζε σε τίποτα ουσιαστικό, γιατί θα υπήρχαν πάντα οι θέσεις του κεφαλαίου, της εργατικής τάξης, της μικροαστικής τάξης κλπ.”²². Ο Πουλαντζάς πιστεύει ότι η επιστημονική μαρξιστική αντίληψη των κοινωνικών παραγωγικών σχέσεων αποτελεί μια κριτική κάθε οικονομικής ανθρωπολογίας που συσχετίζει τις ανάγκες των ατόμων με το οικονομικό στοιχείο, και κατά προέκταση την κριτική της αντίληψης των κοινωνικών σχέσεων ως σχέσεων ανάμεσα σε υποκείμενα²³. Ο Πουλαντζάς δεν συνδέει τα συμφέροντα με την “ατομική συμπεριφορά”, και επομένως δεν μπορούμε να εντοπίσουμε τα συμφέροντα μέσα στις δομές. Αυτά μπορούν να συλληφθούν μόνο μέσα στο πεδίο των πρακτικών, δηλαδή στο πεδίο της πάλης των τάξεων. Αυτή η θέση του, τον φέρνει φυσικά σε αντίθεση με το ρεύμα του

21. N. Poulantzas, *Les classes sociales dans le capitalisme aujourd' hui*, ed. Seuil, 1974, σελ. 19.

22. Στο ίδιο, σελ. 303.

23. N. Poulantzas, *Pouvoir politique et classes sociales*, ed. Maspero, 1975, σελ. 63.

λειτουργισμού στην κοινωνιολογία, που ορίζει την πρακτική ως στάση των δρώντων προσώπων. “Η θέση των δρώντων προσώπων σε σχέση με τη δομή θα καθορίζονταν από τα αντικειμενικά συμφέροντα που αποτελούν τον ρόλο των δρώντων προσώπων”²⁴. Σύμφωνα με τον Πουλαντζά, η έννοια των συμφερόντων μπορεί να αναφέρεται μονάχα στο πεδίο των πρακτικών, στο μέτρο όπου τα συμφέροντα είναι πάντοτε συμφέροντα μιας τάξης, συμφέροντα υποστηρικμάτων κατανεμημένων σε κοινωνικές τάξεις.

Προς την ίδια κατεύθυνση συλλογιστικής κινείται και ο Althusser, υποστηρίζοντας μάλιστα ότι στο πεδίο των “συναρθρώσεων” δεν έχουμε να κάνουμε με συγκεκριμένα άτομα αλλά μόνο με ανθρώπους υποστηρίγματα της παραγωγικής δύναμης. Επομένως δεν υπάρχει κανένας λόγος τα καθορισμένα κοινωνικά στοιχεία να συμπίπτουν με τα συγκεκριμένα άτομα. “... το να περιορίσουμε αυτές τις παραγωγικές σχέσεις σε σχέσεις ανάμεσα στους ανθρώπους, σε “ανθρώπινες σχέσεις” αποτελεί βλασφημία στη σκέψη του Marx”²⁵. Επιπλέον, ο Althusser δεν πιστεύει ότι οι άνθρωποι είναι ένα απλό υποστήριγμα των καθορισμένων λειτουργιών μέσα στη δομή κάθε κοινωνικής πρακτικής· διότι εάν οι άνθρωποι εξέφραζαν με ένα τρόπο συμπυκνωμένο την κοινωνική δομή, τότε κάθε πρακτική θα ήταν χωρίς αμφιβολία επικεντρωμένη στα άτομα - υποκείμενα. “Έτσι οι “κοινωνικές” σχέσεις αντί να εκφράζουν τη δομή αυτών των πρακτικών, όπου τα άτομα είναι απλά το αποτέλεσμα, θα ήταν μάλλον οι γενεσιουργές αιτίες μιας πολλαπλότητας αυτών των κέντρων, δηλαδή θα κατείχαν τη δομή μιας πρακτικής διαϋποκειμενικότητας”²⁶. Η έννοια του “ανθρώπου” συνιστά, σύμφωνα με τον Althusser, ένα αληθινό σημείο ομολογημένης διαφυγής προς τις περιοχές

24. N. Poulantzas, *Pouvoir politique ...*, όπ. παρ., σελ. 113.

25. L. Althusser, E. Balibar, *Lire le capital*, ed. Maspero, 1973, tom. II, σελ. 157.

26. Στο ίδιο, σελ. 151.

της φιλοσοφικής ιδεολογίας ή χυδαιότητας²⁷. Αυτή η διαπίστωση έχει ως αποτέλεσμα να αλλάξει τελείως η έννοια του όρου “άνθρωπος”. Δεν είναι οι συγκεκριμένοι άνθρωποι που κάνουν την ιστορία τους, όπως γράφει ο Μαρξ²⁸.

Ο Bertaux, με τη σειρά του, δεν αποδέχεται την έννοια της “κοινωνικής κινητικότητας” σαν ένα εργαλείο κατανόησης του συνόλου του φαινομένου κατανομής των “ατόμων” μέσα στην κοινωνική δομή. Σύμφωνα με τον Bertaux, η φράση του Πουλαντζά “διανομή των φορέων μέσα στις θέσεις” δεν είναι λανθασμένη, με την προϋπόθεση να θεωρηθούν αυτές οι θέσεις ως συλλογικές θέσεις μέσα στην ταξική δομή και όχι ως ατομικές θέσεις εργασίας. Επομένως η “θέση” θεωρείται ως μια ταξική θέση και όχι ως ένα συγκεκριμένο πόστο εργασίας²⁹. Ο όρος του Bertaux “ανθρωπονομική κατανομή” (*distribution anthroponomique*) δεν είναι μια διαδικασία διανομής των ατόμων μέσα στις διάφορες κοινωνικές λειτουργίες σύμφωνα με τις ιδιαίτερες ικανότητές τους, αλλά είναι κατανομή των ατόμων μέσα στα επίπεδα και τις θέσεις που έχουν προσδιορισθεί από την ταξική δομή³⁰.

Ο Castels εξάλλου μας διαβεβαιώνει ότι κάθε ανάλυση, που ξεκινά από συγκεκριμένα άτομα και τη στρατηγική τους, εγκλωβίζεται αναγκαστικά σ’ ένα αδιέξοδο και καταλήγει σε μια απλή περιγραφή ειδικών καταστάσεων. Αυτά τα άτομα, σύμφωνα με τον Castels, θα πρέπει να προσδιοριστούν σε σχέση με τη θέση που καταλαμβάνουν μέσα σε όλα τα πεδία της κοινωνικής δομής³¹.

Εδώ θα ήταν ενδιαφέρον να αναλυθεί η αντίληψη του Μαρξ για τη θέση και τη λειτουργία του ατόμου μέσα στην

27. Στο ίδιο, σελ. 198.

28. Στο ίδιο, σελ. 149.

29. Βλέπε D. Bertaux, *Destins personnels et structure de classe*, ed. PUF, 1977, σελ. 46 κ. επ.

30. Στο ίδιο, σελ. 295.

31. Em. Castels, *La question urbaine*, Maspero, 1975, σελ. 316 κ. επ.

κοινωνία. Γι' αυτό το σκοπό είναι αναγκαίο να δούμε συνοπτικά την "ανάγνωση" του Μαρξ από ορισμένους μελετητές. Σύμφωνα με τον Althusser, ο Μαρξ μετά το 1845 απομακρύνεται από τις θεωρίες εκείνες που στηρίζονται στην ιδέα της ανθρώπινης ουσίας, που χαρακτηρίζεται ως ιδεολογία. Στις θέσεις για τον Feuerbach, ο Μαρξ αποδέχεται ότι υπάρχει μια παγκόσμια ουσία του ανθρώπου και ότι αυτή η ουσία είναι η ιδιότητα του "ατόμου καθενός ξεχωριστά". Όμως υποστηρίζει ο Althusser, για να είναι η ουσία παγκόσμια ιδιότητα, θα πρέπει τα πραγματικά υποκείμενα να υπάρχουν ως απόλυτα δεδομένα. Αυτό όμως προϋποθέτει ένα "εμπειρισμό του υποκειμένου"³².

Ο Μαρξ στη συνέχεια, υποστηρίζει ο Althusser, απορρίπτει την ουσία του ανθρώπου ως μια θεωρητική βάση και ταυτόχρονα αρνείται όλο αυτό το σύστημα των εννοιών που συνδέεται με τους όρους υποκείμενο, εμπειρισμός, ιδανική ουσία κλπ. Ο Μαρξ θεμελιώνει μια νέα προβληματική και μια νέα μέθοδο — που ενσωματώθηκε άμεσα στον ιστορικό υλισμό —, όπου προτείνει μια νέα θεωρία για την ιστορία των κοινωνιών. Στη θεωρία της ιστορίας αντικαθιστά το δίδυμο άτομο-ανθρώπινη ουσία με τις νέες έννοιες, παραγωγικές δυνάμεις-παραγωγικές σχέσεις κλπ. Δηλαδή προτείνει μια θεωρία διαφορετικών ειδικών επιπέδων της ανθρώπινης πρακτικής — οικονομικής, πολιτικής, ιδεολογικής —, συναρθρωμένων μεταξύ τους στη βάση της κοινωνικής ενότητας³³. Ο Πουλαντζάς, με τη σειρά του, δεν αποδέχεται τις αναλύσεις εκείνες που υποστηρίζουν ότι η "οικονομική πάλη ανάμεσα στους κεφαλαιοκράτες και τους εργάτες, δηλαδή "άτομα-παράγοντες της παραγωγής", δεν εκδηλώνουν σύμφωνα με το γράμμα του κειμένου ταξικές σχέσεις". Αλλά ούτε συμφωνεί και με την άποψη εκείνη που υποστηρίζει ότι το προλεταριάτο υπάρχει

32. L. Althusser, *Pour Marx*, ed. Maspero, 1977, σελ. 234.

33. Στο ίδιο, σελ. 235.

ως τάξη μόνο με τη οργάνωσή του σε ξεχωριστό κόμμα³⁴. Ο Πουλαντζάς δεν αποδέχεται τον “ιστορικό-γενετικό” τρόπο διαβάσματος των κειμένων του Μαρξ, που έχει ως βάση τη διαβεβαίωση ότι οι “άνθρωποι είναι αυτοί που κάνουν την ιστορία τους”. Πιστεύει, αντίθετα, ότι αυτό το ιστορικίστικο ρεύμα συνδέει με ένα ιδεολογικό τρόπο τις σχέσεις ανάμεσα στα άτομα, τους “ανθρώπους” και τις κοινωνικές τάξεις, όπου οι παράγοντες της παραγωγής νοούνται ως τα υποκείμενα που δημιουργούν δομές, αλλά και μετασχηματίζουν τις κοινωνικές δομές, ενώ οι κοινωνικές τάξεις θεωρούνται ως τα υποκείμενα της ιστορίας. Ο Πουλαντζάς πιστεύει ότι εδώ παραγνωρίζονται δύο ουσιώδη γεγονότα: “... ο μισθωτός εργάτης και ο κεφαλαιοκράτης... θεωρούνται από τον Μαρξ σαν τα υποστηρίγματα ή οι φορείς ενός συνόλου από δομές. Κατά δεύτερο λόγο οι κοινωνικές τάξεις ποτέ δεν κατανοούνται θεωρητικά από τον Μαρξ ως γενεσιουργός αρχή των δομών”³⁵.

Μια διαφορετική “ανάγνωση” του Μαρξ έχουμε από τον Ad. Schaff και τον L. Seve, οι οποίοι πιστεύουν ότι η μελέτη αρκετών κειμένων στα “Grundrisse” και στη “γερμανική ιδεολογία” αποδεικνύουν ότι ο Μαρξ δεν διστάζει να τονίσει ότι κέντρο των αναλύσεών του είναι τα άτομα. “Άτομα που παράγουν στην κοινωνία, άρα μια παραγωγή ατόμων κοινωνικά καθορισμένων, αυτό είναι φυσικά το σημείο εκκίνησης (της επιστήμης) ...”³⁶. Ο Seve πιστεύει ότι ο ίδιος ο Μαρξ έδωσε μια απάντηση στο πρόβλημα, όταν θεωρούσε το άτομο σαν ένα “ζώνον πολιτικό”, που μπορεί να ατομικοποιηθεί και μέσα στην κοινωνία³⁷. Όπως είδαμε και παραπάνω, ο Althusser πιστεύει ότι μια επιστημονική ανάλυση έχει ως αντικείμενο τις

34. N. Poulantzas, *Pouvoir politique ...*, όπ. παρ., σελ. 78.

35. Στο ίδιο, σελ. 60.

36. Ad. Schaff, *Structuralisme et Marxisme*, ed. Anthropos, 1974, σελ. 141.

37. Βλέπε L. Seve, *Marxisme et theorie de la personnalite*, ed. Sociales, 1972, σελ. 97 κ. επ.

δομές των παραγωγικών σχέσεων και των παραγωγικών δυνάμεων και όχι τα άτομα. Αυτή η προσέγγιση, σύμφωνα με τον Schaff, ξεχνά ότι ο άνθρωπος αποτελεί ενεργό μέρος των παραγωγικών σχέσεων και συνιστά ένα ουσιαστικό στοιχείο των παραγωγικών δυνάμεων. Επιπλέον οι άνθρωποι διαθέτουν μια συνείδηση που στηρίζει τη δράση τους, και αυτή η συνείδηση όπως και η δράση τους επηρεάζουν την κοινωνική ανάπτυξη. Ο Schaff δεν αποδέχεται τους ισχυρισμούς των στρουκτουραλιστών, ότι οι παραγωγικές σχέσεις είναι σχέσεις ανάμεσα σε αντικείμενα και όχι ανάμεσα στους ανθρώπους. Αυτή η θέση, όπως λέγει ο ίδιος, είναι παράλογη, επειδή αποκλείει *ex definitione* τον άνθρωπο από τις δομές. "...δεν μπορούμε να μη σημειώσουμε ότι οι παραγωγικές σχέσεις είναι σχέσεις μεταξύ των ανθρώπων που παράγουν και όχι ανάμεσα στα παραγόμενα προϊόντα, αν και αυτές οι διαυποκειμενικές σχέσεις είναι αναμφίβολα καθορισμένες από την υπάρχουσα δομή του συστήματος"³⁸. Ο Μαρξ, σύμφωνα με τον Schaff, αντιτίθεται στην πιθανότητα μιας υποκειμενικής και βουλησιαρχικής ερμηνείας του ρόλου του ατόμου μέσα στην κοινωνία. Το άτομο είναι πάντοτε ένα κοινωνικό άτομο, που ενεργεί μέσω μιας καθορισμένης κοινωνικής μορφής³⁹. Ο Schaff υποστηρίζει ότι, ενώ οι στρουκτουραλιστές θέλουν να μας κάνουν να πιστέψουμε ότι ο Μαρξ απαιτεί να περιορίσουμε την επιστημονική ανάλυση στις "αντικειμενικές δομές", ο ίδιος στην ωριμότητά του ξαναγυρίζει όχι μόνο στις αντιλήψεις του της εποχής των "χειρογράφων του 44", αλλά εκφράζει ακόμη και τις παρακάτω ιδέες: α) οι άνθρωποι παράγουν τις κοινωνικές τους σχέσεις, που δεν γεννιούνται από τις λεγόμενες "σχέσεις ανάμεσα στα πράγματα" (δομές), β) αυτές οι σχέσεις είναι ένα προϊόν της ιστορίας και γ) μπορούν να υπόκεινται στον έλεγχο των ατόμων. Ο δε Seve θεωρούσε ότι η "επιστημολογία της ρήξης φαίνεται ως μια απα-

38. Ad. Schaff, *όπ. παρ.*, σελ. 179.

39. Στο ίδιο, σελ. 182.

ράδεκτη παραμόρφωση του διαλεκτικού υλισμού της γνώσης⁴⁰. Το πέρασμα από το άτομο στο κοινωνικό άτομο, που επηρεάζεται και διαμορφώνεται από την κοινωνία, αποτελεί μια επαναστατική σύλληψη του ρόλου του ατόμου μέσα στην ιστορία⁴¹. Ο Schaff πιστεύει ότι ο Μαρξ δεν απαρνήθηκε την ιδέα του ατόμου και του ρόλου του στην ιστορία, αλλά αντίθετα, ξεκινώντας από την VI θέση για τον Fauerbach, διαβεβαιώνει ότι ο άνθρωπος, το άτομο και όχι η "ανθρώπινη ουσία", είναι στην πραγματικότητα "το σύνολο των ανθρωπίνων σχέσεων" και περνάει σε μια πιο ολοκληρωμένη σύλληψη του κοινωνικού ατόμου στη γερμανική ιδεολογία και στα Grundrisse. Έτσι ο Schaff υποστηρίζει ότι εάν το αρχικό σημείο της ανάλυσης του Μαρξ είναι το κοινωνικό άτομο, δηλαδή το άτομο με τις κοινωνικές σχέσεις και δεσμούς, τότε θα πρέπει να λάβουμε υπόψη μας ότι αυτή η ίδια η ατομικότητα είναι ένα κοινωνικό προϊόν⁴².

Ο Sartre, για το άτομο και το κοινωνικό σύστημα, χρησιμοποιεί μια μέθοδο ανάγνωσης οριζόντιας και κάθετης (progressive-regressive), μια "εριστική" κίνηση από το άτομο στο κοινωνικό σύστημα, και από το κοινωνικό σύστημα στο άτομο. Η σύνδεση αυτής της διπλής κίνησης σημαίνει την ανακατασκευή των αμοιβαίων "ολοτήτων" που εκφράζουν τη διαλεκτική σχέση ανάμεσα σε μια κοινωνία και σε ένα ιδιαίτερο άτομο. Πληρέστερη γνώση του ενός συνεπάγεται σαφέστερη γνώση του άλλου – δύσκολη σύνθεση μιας προσέγγισης δομικής και ιστορικής, που απαιτεί ένα μη ευθύγραμμο ερμηνευτικό μοντέλο, με βάση τον διαλεκτικό λόγο και όχι τον τυπικό λόγο. Ο διαλεκτικός λόγος, σύμφωνα με τον Sartre, μας επιτρέπει να κατανοήσουμε μια ανθρώπινη πράξη, να κατασκευάσουμε τις συνθήκες που προκαλούν μια συμπεριφορά, να αναλύσουμε τη σύνθεση ενός κοινωνικού συστή-

40. L. Seve, *όπ. παρ.*, σελ. 179.

41. Ad. Schaff, *όπ. παρ.*, σελ. 184 κ. επ.

42. *Όπ. παρ.*, σελ. 212.

ματος και να ερμηνεύσουμε την κοινωνική ιστορία με αφετηρία την υποκειμενικότητα, χωρίς να αποφύγουμε την ιστορία του ατόμου. Η αδυναμία του μαρξισμού, υποστηρίζει ο Sartre, είναι να απαντήσει στην πρόταση: "Ο Valery είναι ένας διανοούμενος μικροαστός, σ' αυτό δεν υπάρχει καμία αμφιβολία, όμως κάθε διανοούμενος μικροαστός δεν είναι ο Valery"⁴³. Σύμφωνα με τον Sartre, στον μαρξισμό λείπουν οι "ιεραρχικές διαμεσολαβήσεις"⁴⁴, για να συλληφθεί η διαδικασία εκείνη που παράγει το άτομο, στα πλαίσια μιας κοινωνικής τάξης και μιας δοσμένης ιστορικά κοινωνίας. Επομένως θα πρέπει να βρούμε τις "διαμεσολαβήσεις" εκείνες που επιτρέπουν τη δημιουργία μιας συγκεκριμένης πρακτικής, ξεκινώντας από τις γενικές αντιθέσεις των παραγωγικών δυνάμεων και των παραγωγικών σχέσεων⁴⁵. Κάθε άτομο δεν εκφράζει άμεσα μια ολοκληρωμένη κοινωνία· τη συνθέτει με τη διαμεσολάβηση του άμεσου κοινωνικού του περίγυρου, των ομάδων που ανήκει, διότι αυτές οι ομάδες είναι με τη σειρά τους ενεργητικοί κοινωνικοί φορείς που συνθέτουν το κοινωνικό του πλαίσιο. Ανάλογα η κοινωνία συνθέτει κάθε άτομο ξεχωριστά, διά μέσου των θεσμών, απεικονίζοντας όλο και περισσότερο στο άτομο τον εαυτό της. Έτσι θα πρέπει να αποκαταστήσουμε, όπως ισχυρίζεται ο Sartre, μια ιεραρχία μέσα στο χώρο των διαμεσολαβήσεων, προσδιορίζοντας τη λειτουργία τους και τον τρόπο επέμβασής τους στο άτομο. "Το υποκείμενο ζει και γνωρίζει λίγο πολύ καθαρά την κατάσταση του διαμέσου των ομάδων που ανήκει· οι περισσότερες απ' αυτές τις ομάδες είναι τοπικές, ορισμένες, άμεσα φανερές"⁴⁶. Επομένως οι χώροι αυτοί είναι πρωτογενείς ή ολιγομελείς ομάδες: οικογένεια, "prer groups" στο χώρο της εργασίας, γειτνίαση, τάξη, στρατός κλπ. Όλες αυτές οι ομά-

43. J. P. Sartre, *Critique de la raison dialectique*, ed. Gallimard, 1972, σελ. 44.

44. Στο ίδιο, σελ. 44.

45. Στο ίδιο, σελ. 45.

46. Στο ίδιο, σελ. 49.

δες συμμετέχουν ταυτόχρονα στη διαμόρφωση του ψυχισμού των ατόμων και στη δομική διαμόρφωση ενός κοινωνικού συστήματος. Διά μέσου της αποδόμησης-αναδόμησης του πλαισίου που ενεργεί, η δράση της ομάδας διαμεσολαβεί και μεταφράζει το κοινωνικό όλον μέσα στις τυπικές και άτυπες μικροδομές του, μέσα στις γραμμές της εξουσίας, στους κώδικες επικοινωνίας, μέσα στους κανόνες και στις ποινές που επιβάλλει κλπ. Η ίδια η ομάδα γίνεται με τη σειρά της το αντικείμενο της συνθετικής δράσης των μελών της. Καθένα από αυτά “κατασκευάζεται”-διαμορφώνεται ψυχολογικά ως ένα “εγώ”, με αφετηρία την αναγνώριση της ομάδας που ανήκει αυτός ο ίδιος. Η στοιχειώδης ομάδα ασκεί την πρώτη διαμεσολάβηση ανάμεσα στο κοινωνικό και το άτομο. Ορίζεται δε ως το κοινωνικό πεδίο, όπου συνυπάρχουν αξεδιάλυτα η “ολοποίηση” του κοινωνικού πλαισίου και η “ολοποίηση” που η ομάδα ασκεί ατομικά στα μέλη της και προβάλλεται ως χώρος, σύγκλιση, όπου συναρθρώνονται αμοιβαία το ιδιωτικό και το δημόσιο, οι δομές και το εγώ το κοινωνικό και το ψυχολογικό, το παγκόσμιο και το μερικό.

Η προβληματική του Touraine και του Reynaud είναι πολύ διαφορετική. Η προσέγγιση του πρώτου αφορά τη μεταβολή της εργατικής συνείδησης και του εργατικού κινήματος. Για τον Touraine, το εργατικό κίνημα “είναι η πλευρά της δράσης των εργαζομένων που θέτει σε αμφισβήτηση τις παραγωγικές σχέσεις στο όνομα της ίδιας της παραγωγής. Το εργατικό κίνημα δεν είναι μόνο ένα ταξικό κίνημα, είναι η εργατική τάξη σε δράση”⁴⁷. Αυτές οι διαπιστώσεις οδηγούν στο συμπέρασμα ότι η επιδίωξη του συμφέροντος δεν μπορεί να εξηγήσει – όπως διατείνεται ο Olson – τη συμμετοχή των ατόμων στη συλλογική δράση· πράγμα που οφείλεται στο γεγονός ότι οι συνδικαλιστικοί φορείς δεν αποτελούν μια ομάδα συμφερόντων, αλλά μια κατηγορία που αμφισβητεί τις κυρίαρχες σχέ-

47. Al. Touraine, M. Wieviorka, F. Dubet, *Le Mouvement ouvrier*, ed. Fayard, 1984, σελ. 53.

σεις μέσα στις οποίες είναι τοποθετημένοι⁴⁸. Ο Touraine αναγνωρίζει τη σημασία της μελέτης για την “προσωπική ικανοποίηση” ή την “εκτίμηση των ευκαιριών της ζωής”. Όμως αυτές οι προβληματικές αφορούν το άτομο και τη στρατηγική του, και παραμένουν στο περιθώριο της δικής του κοινωνιολογικής ανάλυσης⁴⁹. Αναγνωρίζει τη χρησιμότητα της “οικονομιστικής προσέγγισης”, σύμφωνα με την οποία οι ίδιοι οι εργαζόμενοι “ενεργούν με ένα τρόπο υποτίθεται ορθολογικό, δηλαδή επιδιώκουν να μεγιστοποιήσουν τα προσωπικά τους οφέλη”, όμως προτιμά να περάσει “από την εξέταση του ατόμου σε εκείνη της οργάνωσης ή του συστήματος των κοινωνικών σχέσεων”⁵⁰. Όπως ο ίδιος σημειώνει, “Η κεντρική μας υπόθεση είναι ότι ο συνδικαλισμός δεν είναι μόνο μια συγκεκριμένη συμμαχία για την απόκτηση “δημοσίων αγαθών”, όπως υποστηρίζουν ο M. Olson ή ο A. Oberschell, αλλά ένα κίνημα που ορίζεται από τη θέση του μέσα στις ταξικές σχέσεις και το οποίο θέτει σε αμφισβήτηση την κοινωνική χρήση των παραγωγικών δυνάμεων της βιομηχανικής κοινωνίας”⁵¹. Αυτό που ορίζει το εργατικό κίνημα ως κοινωνικό δράστη, είναι όχι μόνο ο συγκρουσιακός του χαρακτήρας στο κοινωνικό επίπεδο αλλά και στην πολιτιστική προοπτική της βιομηχανικής κοινωνίας.

Για τον Reynaud η έννοια της συνδικαλιστικής δράσης δεν έχει τον χαρακτήρα της συγκρότησης ανά πάσα στιγμή ενός ομόφωνου μπλοκ, αλλά οι “αποφάσεις” των ατόμων είναι το αποτέλεσμα μιας διαδικασίας που κατευθύνεται από τους θεσμούς και τη συνδικαλιστική οργάνωση. Με άλλα λόγια, οι αποφάσεις είναι το αποτέλεσμα μιας οργάνωσης ή μιας κοινότητας και όχι η συνέπεια του καθαρού υπολογισμού ενός αφηρημένου ατόμου⁵².

48. Στο ίδιο, σελ. 31.

49. Al. Touraine, *La conscience ouvriere*, ed. le Seuil, 1966, σελ. 337.

50. Στο ίδιο, σελ. 13.

51. *Le Mouvement ouvriere*, όπ. παρ., σελ. 22.

52. G. Adam, J. Reynaud, *Conflits du travail et changement social*, ed. PUF, 1978, σελ. 124.

Η δική μας θέση ξεκινά από το συλλογισμό: Εάν η "ουσία του ανθρώπου... είναι το σύνολο των κοινωνικών σχέσεων", όπως γράφει χαρακτηριστικά ο Μαρξ στην VI θέση για τον Fauerbach, τότε κάθε ατομική ανθρώπινη πράξη είναι μια συνθετική δραστηριότητα που με ενεργητικό τρόπο συμπυκνώνει στον εαυτό της όλο το κοινωνικό πλαίσιο. Η ζωή ενός ατόμου δεν είναι τίποτε άλλο από μια πράξη οικειοποίησης, που αφομοιώνει, ενσωματώνει και εσωτερικοποιεί τις κοινωνικές σχέσεις και στη συνέχεια τις μετατρέπει σε ψυχολογικές δομές με τη διαδικασία αποδόμησης-αναδόμησης. Κάθε συμπεριφορά ή χειρονομία του ατόμου μας αποκαλύπτει, και στις πιο μικρές της λεπτομέρειες, τη σύνθεση μιας κοινωνικής δομής. Έτσι το κοινωνικό σύστημα ενυπάρχει στον καθένα, στις πράξεις μας, στα όνειρά μας, στις συμπεριφορές μας. Όπως η σχέση που ενώνει μια πράξη με την κοινωνική δομή δεν είναι ευθύγραμμη, έτσι και η σχέση ανάμεσα στην κοινωνική ιστορία και σε μια ζωή δεν καθορίζεται από ένα μηχανιστικό ντετερμινισμό. Το άτομο δεν είναι επιφανόμενο του κοινωνικού, αλλά σε σχέση με τις δομές και με την ιστορία μιας κοινωνίας τοποθετείται ως ένας ενεργητικός παράγοντας, ως μια συνθετική πράξη. Μ' αυτή τη λογική δεν αντανakλά το κοινωνικό, αλλά το οικειοποιείται, το φιλτράρει και το ξαναδιατυπώνει, προβάλλοντάς το σε μια άλλη διάσταση, η οποία είναι η ψυχολογική διάσταση του υποκειμένου. Με την έννοια της ανθρώπινης πράξης, η οποία περικλείει το "όλον", δεν εκφράζεται η ανθρώπινη συμπεριφορά ως παθητική αντανάκλαση των κοινωνικών καταστάσεων. Αντίθετα, οι συμπεριφορές, εκφράζουν μια συνθετική πράξη αποδόμησης-αναδόμησης της κοινωνικής αναγκαιότητας. Επομένως τα άτομα δεν είναι μηχανιστικά αποτελέσματα εξωτερικών επιρροών, αλλά οικειοποιούνται αυτές τις επιδράσεις μ' ένα συνθετικό τρόπο και στη συνέχεια τις μεταφράζουν σε ατομικές πράξεις, που όμως δεν υποβιβάζονται στους καθοριστικούς τους παράγοντες.

ΣΥΛΛΟΓΙΚΗ ΔΡΑΣΗ ΚΑΙ ΑΤΟΜΙΚΗ ΚΙΝΗΤΟΠΟΙΗΣΗ

Μια άλλη πλευρά αυτής της μελέτης αναφέρεται στα προβλήματα της διαμόρφωσης της ομαδικής δράσης και της ατομικής συμμετοχής: δηλαδή στο αντικείμενο της κοινωνιολογίας των διεκδικήσεων, που συχνά αυτοπεριορίζεται σε μια εμπειρική καταγραφή των γεγονότων ή προσανατολίζεται μόνο στην ανάλυση των “μηχανισμών” και κυρίως στη στρατηγική που αναπτύσσονται. Θα είναι πολύ ενδιαφέρον να μελετήσουμε ορισμένες τάσεις που διαπερνούν την κοινωνιολογία των διεκδικήσεων. Η πρώτη θεωρεί ότι οι κυριαρχούμενες τάσεις έχουν ως προορισμό τη διεκδίκηση και την αντίσταση, σαν η διεκδίκηση να είναι κάτι το φυσικό και το αυτονόητο. Αυτή η άποψη στηρίζεται στη λογική των ανισοτήτων που με τη σειρά της προκαλεί ανικανοποίητες επιθυμίες. Αυτή η υπόθεση μας οδηγεί να δούμε μόνο τους λόγους που τα άτομα προβάλλουν για να δικαιολογήσουν τη συμπεριφορά τους. Έτσι ξεχνούν να μας αναφέρουν ότι αυτές οι ερμηνείες αποκτούν την αληθινή τους σημασία μόνο σε σχέση με το δοσμένο πλαίσιο παραστάσεων του ατόμου. Η δεύτερη τάση αφήνει να εννοηθεί ότι υπάρχει ενότητα στις τάξεις και στις κοινωνικές ομάδες και ισότητα στην κατάστασή τους, ώστε να έχουν όλοι τις ίδιες κοινωνικές παραστάσεις. Όσον αφορά τη διαδικασία των διεκδικήσεων, η ανάλυσή τους δίνει μεγάλο βάρος στη μελέτη μιας υποτιθέμενης ορθολογικής στάσης. Αυτές οι “ορθολογικές” όμως αναλύσεις βρίσκονται σε αδυναμία να εξηγήσουν την κοινωνική γένεση των συγκρουσιακών σχέσεων εξαιτίας της παράλειψης να ερμηνεύσουν τη δυναμική που αναπτύσσεται στο εσωτερικό των τάξεων ανάμεσα στις διάφορες κοινωνικές μερίδες και ομάδες.

Τα παραδείγματα της τρίτης τάσης του ατομικού ωφελιμισμού δεν είναι αρκετά για να κατανοήσουμε τα ατομικά κίνητρα συμμετοχής και διαμόρφωσης της συλλογικής δράσης. Η

συμμετοχή ενός ατόμου στη συλλογική δράση σημαίνει ότι ελπίζει σε κάποιο ίδιο όφελος. Εάν δεν συμβαίνει αυτό, τότε η συμμετοχή του, σύμφωνα με τους ατομικιστές, θα είναι ανορθολογική. Ορισμένοι όμως ατομικιστές ισχυρίζονται ότι η συμμετοχή του ατόμου σε κοινωνικά κινήματα δεν αποσκοπεί πάντοτε στην απόκτηση υλικών αγαθών, αλλά στην επιδίωξη άλλης φύσεως ωφελημάτων, όπως σχέσεις, προβολή κλπ.⁵³. Αυτή όμως η επέκταση των λόγων συμμετοχής μπορεί να οδηγήσει σε σύγχυση και να θέσει ένα πρόβλημα εσωτερικής ενότητας του μοντέλου, διότι, από τη στιγμή που η έννοια του συμφέροντος επεκτείνεται, μπορεί να θεωρηθεί η συλλογική δράση ως ένας σκοπός καθεαυτόν και όχι ως ένα μέσον, και σίγουρα η αρχική ιδέα της συμφωνίας ανάμεσα στους στόχους του κινήματος και στα ατομικά συμφέροντα ανατρέπεται. Το παράδειγμα του ατομικού ωφελιμισμού είναι περισσότερο ένα μοντέλο οικονομιστικής ερμηνείας της ατομικής συμμετοχής στα κοινωνικά κινήματα παρά ένα επεξηγηματικό πλαίσιο κατανόησης των ατομικών κινήτρων. Η ανάλυση της κινητοποίησης των ατόμων στα πολιτικά ή κοινωνικά κινήματα μας επιτρέπει να κάνουμε μια προσέγγιση της ατομικής συμμετοχής αλλά και των σχέσεων ανάμεσα στις ατομικές και συλλογικές δράσεις. Ερωτήματα γεννιώνται στον ατομικό ωφελιμισμό από τη σχέση ανάμεσα στην ατομική συμμετοχή που υπακούει σ' έναν ορθολογικό υπολογισμό και στη συλλογική δράση που θεωρείται "εξωτερική". Ο ατομικός υπολογισμός έχει νόημα όταν η συλλογική δράση υπάρχει ήδη. Το γεγονός όμως ότι αυτή έχει μια ύπαρξη ιστορική και χρονική, θέτει το πρόβλημα της γέννησής της. Επιπλέον ο ωφελιμιστικός υπολογισμός ενός ατόμου δεν μπορεί να είναι ορθολογικός, παρά μόνο με την προϋπόθεση ότι θα είναι εξασφαλισμένη η επιτυχία της αναλαμβανόμενης επιχείρησης μέχρι το τέλος. Η ανεπάρκεια αυτής της θέσης έκανε ανα-

53. Βλέπε E. Muller, K. Opp, "Rational choice and rebellious collective action", *Americas political science review*, 1986.

γκαία την εμφάνιση μιας άλλης σύλληψης, που τονίζει την έννοια της στράτευσης, αποφεύγοντας έτσι τα στενά όρια ενός ωφελιμισμού. Η κινητοποίηση δεν σημαίνει τώρα απλά τη συνένωση των ορθολογικών ατόμων, αλλά έχει την έννοια της ενεργητικής συμμετοχής. Μια τέτοια κινητοποίηση είναι μια διαδικασία που επιτρέπει σε μια κοινωνική ομάδα να ξεπεράσει την παθητική της στάση στην κοινωνική ζωή⁵⁴. Η στράτευση στη δράση γίνεται πιο μεγάλη στην περίπτωση που οι συγκεκριμένες κοινωνικές ομάδες δεν είναι ατομικοποιημένες. Η ατομικοποίηση αποτελεί εμπόδιο στη συλλογική δράση, παρά τα όσα υποθέτουν οι θεωρητικοί της κοινωνίας των μαζών⁵⁵.

Αυτές οι προτάσεις μας επιβάλλουν να εισάγουμε την έννοια των κοινωνικών δομών. Εδώ οι κοινωνικές δομές είναι που έχουν κινητοποιηθεί διά μέσου των ατόμων. Η στράτευση των ατόμων στη συλλογική δράση δεν ανάγεται σ' ένα ορθολογικό υπολογισμό κόστος/κέρδος, αλλά έχει το στοιχείο της ταύτισης. Οι επιλογές των ατόμων για τη συμμετοχή τους στη συλλογική δράση γίνεται με όρους συμβολικούς, δηλαδή τα άτομα στρατεύονται διά μέσου της ταύτισής τους με τους συμβολικούς στόχους ενός κινήματος⁵⁶. Αυτή η διαβεβαίωση μας οδηγεί στο να απορρίψουμε το μοντέλο του υλικού συμφέροντος ως τη θεωρητική βάση της στράτευσης στην ομαδική δράση και να της δώσουμε μια διάσταση ιδεολογική και συμβολική. Εάν όμως τα άτομα ενεργούν σύμφωνα με εσωτερικοποιημένους κανόνες και αξίες, τα κοινωνικά κινήματα δεν μπορούν να νοηθούν παρά μόνο ως συνέπειες των ρήξεων στην ενσωμάτωση ή την κοινωνική προσαρμογή. Εάν τώρα θεωρήσουμε ότι είναι οι δομές που κινητοποιού-

54. Βλέπε Fr. Chazel, "La Mobilisation politique. Problems et dimensions", *Revue française de science politique*, 1975, 25.

55. Βλέπε P. Clastres, *La société contre l'Etat*, ed. de Minuit, 1974.

56. R. Kanter, "Commitment and social organization", *American sociological review*, 1968, 33.

νται και τα άτομα στρατεύονται εξαιτίας της ταύτισής τους μ' αυτές, τότε ο στόχος της συλλογικής δράσης θα είναι εσωστρεφής και θα καθορίζεται από τις δομές. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα ένας πολιτικός ή κοινωνικός φορέας να μην είναι δυνατόν να κινητοποιήσει τα άτομα χωρίς να στηρίζει την επιβίωση των θεσμών, προβάλλοντας ταυτόχρονα τα θεσμικά ιδεολογικά χαρακτηριστικά. Αν αυτό το μοντέλο το εφαρμόσουμε στα άτομα, τότε θα πρέπει να επιμείνουμε στο κοινωνικό πλαίσιο της στράτευσής τους, στα προσωπικά δίκτυα, τα αισθήματα αλληλεγγύης, την ταυτότητα κλπ., που ενώνονται με τις δομές ή αυτά τα ίδια αποτελούν δομές. Ο κίνδυνος εδώ είναι να αντιπαραθέσουμε τα άτομα, που εκφράζουν τις ταυτότητες, στους πολιτικούς δράστες, που ενεργούν ορθολογικά. Επιπλέον, εάν τα άτομα στρατεύονται στη συλλογική δράση, επειδή ταυτίζονται με τους συμβολικούς στόχους της, τότε πώς γίνεται κάποιος πολιτικός δράστης, αφού αυτό προϋποθέτει την ικανότητα της αποστασιοποίησης και τη δυνατότητα της επεξεργασίας και προβολής συγκεκριμένων στόχων;

Εδώ αναπτύσσεται μια δεύτερη ερμηνεία για την κινητοποίηση των ατόμων, που έχει ως μέλημα να ξεφύγει από το δυισμό ωφελιμισμού / κοινωνικής ψυχολογίας. Σύμφωνα με αυτή την ερμηνεία, οι δομές και οι ομάδες που έχουν κινητοποιηθεί θεωρούνται ως αποτέλεσμα του φαινομένου της αλληλεπίδρασης ανάμεσα στα άτομα και όχι ως ένα δεδομένο καθ' εαυτό. Τα άτομα δεν ενεργούν βάσει των εσωτερικοποιημένων αξιών και κανόνων και ούτε ταυτίζονται με συμβολικούς στόχους, αλλά κινητοποιούνται ανάλογα με την ερμηνεία της πραγματικότητας που κατασκευάζουν. Η αδυναμία αυτής της ερμηνείας είναι ότι παραγνωρίζει τελείως τη σημασία και τον ρόλο των κοινωνικών φορέων, μέσα στα πλαίσια των οποίων οργανώνεται και εκφράζεται αυτή η δράση. Για να κατανοήσουμε την κινητοποίηση, θα πρέπει να αναλύσουμε τη διαδικασία εκείνη, μέσω της οποίας τα άτομα περνούν από ένα επεξηγηματικό πλαίσιο που νομιμοποιεί την κατάστα-

σή τους σ' ένα άλλο νοηματικό, όπου αυτή η κατάσταση γίνεται αφόρητη και άδικη.

Η συνειδητοποίηση όμως αυτής της κατάστασης και η έκφραση της δυσαρέσκειας δεν γίνεται άμεσα, αλλά είναι αντικείμενο μιας επεξεργασίας, που αποτελεί προϊόν μιας σύνθεσης ανάμεσα στη διάδοση παραστάσεων, τρόπων σκέψης και επιθυμιών και τη διαμόρφωση ανάλογων πρακτικών στις υπάρχουσες συνθήκες. Η σύλληψη του "ανικανοποίητου" από συλλογικό φορέα δράσης (διαδικασία αρκετά υποκειμενική) θα πρέπει να είναι το αποτέλεσμα μιας πλουραλιστικής κωδικοποίησης και μ' αυτή την έννοια παραμένει ένας χώρος πάλης ανάμεσα στις διάφορες ομάδες για να εξασφαλίσουν τη συγκρότηση του πλαισίου αναφοράς, τους κανόνες και τα σημεία πλεύσης του. Όμως αυτή η κωδικοποίηση και η επιβολή ενός πλαισίου αναφοράς για τη σύλληψη του ανικανοποίητου δεν είναι ούτε ολοκληρωμένη ούτε οριστική.

Η υπαγόρευση της παραμένει πάντοτε ένας στόχος προς κατάκτηση, κι αυτό εξαιτίας των συνεχών κοινωνικών αλλαγών που βάζουν σε δοκιμασία την ενότητα της ομάδας και τις συνθήκες ύπαρξής της.

Η πρόσληψη των ανικανοποίητων απαιτήσεων δένεται με τις παραστάσεις που συνδέουν τις συνθήκες ύπαρξης των κοινωνικών ομάδων και τις επιτρέπει να υπάρχουν μέσα σ' αυτές τις συνθήκες. Η αμφισβήτηση π.χ. της κυριαρχίας είναι στο επίκεντρο του κοινωνικού παιχνιδιού, και σ' αυτή την προοπτική γίνεται μια αδιάκοπη "επεξεργασία" των παραστάσεων, οι οποίες αποκτούν συγκεκριμένη χροιά από τις συνθήκες ύπαρξης. Όταν αυτές οι παραστάσεις και οι πρακτικές που συνδέονται μεταξύ τους συνενωθούν έτσι ώστε να αντιστοιχούν στα συμφέροντα μιας τάξης, τότε θα μπορούν να κεφαλαιοποιηθούν και να αξιοποιηθούν από θεσμοποιημένες ομάδες — που διαθέτουν διοικητικούς μηχανισμούς —, σε σημείο τέτοιο ώστε να εξασφαλίσουν τη διάχυσή τους με ένα τρόπο πιο αποτελεσματικό.

Οι απόπειρες ανάλυσης της κινητοποίησης μικρών ομάδων με βάση τη γνωστική διαδικασία αλληλόδρασης δεν είναι αρκετές για να κατανοήσουμε το φαινόμενο της κινητοποίησης⁵⁷. Ένα τέτοιο επεξηγηματικό πλαίσιο ανάλυσης είναι ανεπαρκές, διότι δεν μας υποδεικνύει τον τρόπο που επιχειρείται η μετάβαση από το μικροκοινωνικό στο μακροκοινωνικό επίπεδο. Το στοιχείο που έχει ληφθεί υπόψη εδώ είναι οι μηχανισμοί αλληλεπίδρασης των ατόμων μέσα στα πλαίσια ολιγομελών ομάδων. Εάν όμως θεωρήσουμε έτσι τη διαδικασία αλληλεπίδρασης, τότε η διαμόρφωση μιας ομάδας που συγκρούεται με την εξουσία γίνεται ανεξάρτητα από την πολιτική δράση. Έτσι η πολιτική δράση ως στρατηγική δραστηριότητα είναι άχρηστη ή απορροφάται στη διαδικασία κινητοποίησης⁵⁸. Αυτό που είναι σημαντικό είναι να κατανοήσουμε με ποιες γνωστικές διαδικασίες τα άτομα μπορούν να συνδέσουν τα ερμηνευτικά τους πεδία με εκείνα των κοινωνικών κινημάτων. Αυτή η προσέγγιση μας επιτρέπει να ξεφύγουμε από τα προβλήματα που μας έθεσαν οι προηγούμενες υποθέσεις, βάζοντας στο κέντρο της ανάλυσης τις κοινωνικοδυναμικές διαδικασίες των διεκδικητικών στρατηγικών, διότι η διαμόρφωση των διεκδικήσεων δεν εξαρτάται από τον αυθορμητισμό των εργαζομένων αλλά είναι το αποτέλεσμα κάποιας “επεξεργασίας”, που θα μπορούσε να χωριστεί σε τέσσερις φάσεις⁵⁹. Η πρώτη φάση αντιστοιχεί στην επεξεργασία των επιθυμιών και των παραστάσεων, που θα μεταβάλλει τα δεδομένα μιας κατάστασης σε ανικανοποίητα αισθήματα δυσαρέσκειας. Οι παραστάσεις του κόσμου και η εικόνα του “εγώ” είναι στην καρδιά αυτής της επιχείρησης και η κωδικοποίησή τους αποτελεί γι’ αυτό το λόγο ένα σημαντικό μέρος

57. Βλέπε M. Dobry, *Sociologie des crises politiques. La dynamique des Mobilisations multisectorielles*, P.F.N.S.P., 1986.

58. D. Lapeyronnie, *Mouvements sociaux et action politique*, σελ. 613.

59. Ch. de Montlibert, “La construction sociale des revendications comme enjeu des luttes”, *Revue europeenne des sciences sociales*, 1981 54-55, σελ. 356.

του παιχνιδιού. Η δεύτερη φάση αφορά την πιθανότητα μιας συλλογικής έκφρασης του ανικανοποίητου για τη δοσμένη κατάσταση. Χωρίς ομαδική έκφραση δεν είναι δυνατό να έχουμε κεφαλαιοποίηση των ατομικών εμπειριών και την ψυχολογία ταύτισής τους σε μια συλλογική ιδέα. Μέσα στα πλαίσια της συλλογικής εμπειρίας γίνεται η κωδικοποίηση των επιθυμιών και των παραστάσεων και η μεταλλαγή τους σε διεκδικητικούς στόχους.

Αυτή η κεφαλαιοποίηση των διαφόρων εμπειριών μπορεί να αναπτυχθεί πιο εύκολα διά μέσου ενός ιδεολογικού λόγου — ο οποίος εξασφαλίζει ένα *minimum* συνεκτικότητας στον τρόπο σκέψης —, ενός συστήματος ταύτισης μέσω χαρακτηριστικών προσώπων και εμβλημάτων, που επιτρέπουν μια στοιχειώδη ενότητα, διευκολύνοντας την επικοινωνία και την αναγνώριση ανάμεσα στα πρόσωπα της ομάδας.

Η τρίτη φάση αφορά το πέραςμα της “κοινοτικής” έκφρασης των ανικανοποίητων επιθυμιών στη διατύπωση μιας διεκδίκησης. Αυτό προϋποθέτει την επεξεργασία ενός αιτιατού σχήματος και τη δυνατότητα μετάβασης στη δράση για την ικανοποίηση ορισμένων αιτημάτων. Η τέταρτη φάση εξασφαλίζει το πέραςμα από την εν δυνάμει διεκδίκηση σε καθαρή διεκδίκηση. Αυτό εξαρτάται όχι μόνο από τις θεσμοποιημένες σχέσεις μεταξύ των κοινωνικών εταίρων αλλά και από τους αγώνες ανάμεσα στις διάφορες κοινωνικές μερίδες για τον έλεγχο των θεσμικών μηχανισμών και την επιλογή των αντιπροσώπων της συγκεκριμένης κοινωνικής ομάδας. Για να υπάρξει όμως μια διεκδικητική κινητοποίηση, θα πρέπει όλα τα ανικανοποίητα αισθήματα όχι μόνο να εκφραστούν ομαδικά ως αιτήματα, αλλά και να προωθηθούν με συγκεκριμένους συλλογικούς αγώνες. Για να υπάρξει όμως αυτή η συλλογική έκφραση, θα πρέπει καταρχήν η ομάδα να βιώνει λίγο-πολύ κοινές συνθήκες ύπαρξης, διαμορφώνοντας έτσι τη βάση μιας κοινοτικής παράστασης· κατά δεύτερο λόγο, οι εσωτερικές αντιθέσεις και ανταγωνισμοί της δεν θα πρέπει να είναι

τέτοιας έντασης που να διασπούν την ενότητα της ομάδας. Η προβολή και το περιεχόμενο αυτού που μπορεί να διεκδικηθεί είναι αντικείμενο ενός κοινωνικού παιχνιδιού ανάμεσα στις διάφορες κοινωνικές ομάδες ή υποομάδες, οι οποίες προσπαθούν να επιβάλλουν παραστάσεις και πρακτικές που να αντιστοιχούν στα συμφέροντά τους, με την ταυτόχρονη όμως αποδοχή και την εναρμόνιση των συμφερόντων τους με άλλες υποομάδες. Φυσικά το περιεχόμενο των διεκδικήσεων περιορίζεται από ορισμένα στοιχεία, π.χ. από τα συστήματα διαπραγματεύσεων, το νομοθετικό πλαίσιο, συλλογικές συμβάσεις που αντιστοιχούν σε προηγούμενες κοινωνικές σχέσεις, καθώς και από τις προσδοκίες των ατόμων, όπως αυτές εμφανίζονται στον τρόπο σκέψης και στην αξιολόγηση των παραστάσεων που έχουν για την ίδια την κοινωνική τους ομάδα.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Η περιγραφή του ατόμου από τους ατομικιστές, μέσα από τον διαρκή υπολογισμό των συμφερόντων τους, φαίνεται εξωπραγματική. Έχουμε δηλαδή μια θεωρία που αφήνει μια απεριόριστη ελευθερία και αυτονομία στους ατομικούς δράστες, αποδεικνύοντας έτσι ότι η κοινωνική λογική χειραγωγείται από τις ατομικές αποφάσεις. Με αυτή την προοπτική ο κοινωνικός χώρος δεν θεωρείται οργανωμένος από κανόνες θεσμοποιημένους και εσωτερικοποιημένους· τα δε άτομα μετατρέπονται σε δράστες με την αυστηρή έννοια του όρου, παίζοντας κοινωνικούς ρόλους χωρίς να έχουν ανάγκη να πιστέψουν σ' αυτούς, απλά τοποθετούμενα το ένα απέναντι στον άλλο, επιδιώκοντας το συμφέρον τους. Εξάλλου ο άνθρωπος

δεν είναι ένα παθητικό ον, όπως ισχυρίζεται ο μηχανιστικός ντετερμινισμός. Στο πεδίο κάθε ανθρώπινης συμπεριφοράς διαπιστώνουμε την ενεργητική συνύπαρξη των εξωτερικών αναγκαιοτήτων και συνθηκών, των αντιληπτικών δομών και της ανθρώπινης πράξης, η οποία φιλτράρει, εσωτερικοποιεί και συνθέτει ένα όλον. Έτσι σ' αυτό το πεδίο τίποτε δεν είναι παθητικό, απλό επιφαινόμενο ή αντακάκλαση. Το άτομο είναι μια πολύπλοκη σύνθεση κοινωνικών στοιχείων, που δεν θεμελιώνει απλά το κοινωνικό, αλλά το αναπαράγει με τρόπο περίπλοκο. Η ατομιστική και ωφελιμιστική προοπτική φαίνεται ανίσχυρη να μας δώσει τις θεωρητικές βάσεις για την επεξεργασία μιας θεωρίας για την κινητοποίηση. Μια κοινωνιολογική θεωρία της συλλογικής δράσης θα πρέπει να λάβει υπόψη της το ιστορικό, οικονομικό, κοινωνικό και πολιτισμικό πλαίσιο. Σ' όλες τις περιπτώσεις, υπάρχει ένα μοναδικό σύμπλεγμα κινήτρων και αιτιών που κάνει πιθανή τη συλλογική δράση. Αυτές οι διαθέσεις και τα κίνητρα δεν εμφανίζονται αυτόματα· έχουν μια συγκεκριμένη κοινωνική αιτιότητα που θα πρέπει να φέρουμε στο φως. Η συμμετοχή των ατόμων σε μια ομαδική δράση δεν είναι το αποτέλεσμα κάποιων "υπολογισμών" ή "απωθημένων", αλλά υπακούει σε μια πολύπλοκη επεξεργασία των παραστάσεων, των δοξασιών και επιθυμιών που τροχιονομούνται από τους συλλογικούς κοινωνικούς δρώντες.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- G. Adam - J. Reynaud, *Conflits du travail et changement social*, PUF, 1978.
- L. Althusser, *Pour Marx*, Maspero, 1977.
- L. Althusser - E. Balibar, *Lire le capital*, Maspero, 1973.
- D. Bertaux, *Destins personnels et structure de classe*, PUF, 1977.
- R. Boudon, *Effets pervers et ordre social*, PUF, 1977.
- P. Bourdieu, *Esquisse d'une theorie de la pratique*, Droz, 1972.
- M. Castells, *La question urbaine*, ed. Maspero, 1975.
- Fr. Chazel, "La Mobilisation politique. Problemes et dimensions", *Revue française de science politique*, 1975, 25 (3).
- P. Clastres, *La societe contre l'Etat*, ed. de Minuit, 1974.
- M. Dobry, *Sociologie des crises politiques. La dynamique des mobilisations Multisectorielles*, P.F.N.S.P., 1986.
- L. Dumont, *Essais sur l'individualisme*, ed. Seuil, 1983.
- M. Grozier - E. Friedberg, *L'acteur et le systeme*, ed. du Seuil, 1977.
- A. Hirschman, *Bonheur prive, action publique*, Fayard, 1983.
- R. Kanter, "Commitment and social organization", *American sociological review*, 1968, 33.
- D. Lapeyronnie, "Mouvements sociaux et action politique", *Revue Française de la sociologie*, 4/1988.
- G. Lukacs, *Histoire et conscience de classe*, ed. de Minuit, 1960.
- Ch. de Montlibert, "La construction sociale des revendications comme enjeu des luttes", *Revue europeenne des sciences sociales*, 1981, 54-55.
- E. Muller, K. Opp, "Rational choice and rebellious collective action", *American Political Science review*, 1986.
- A. Oberschall, *Social conflict and social movements*, Englewood cliffs, Prentice Hall ine 1973.
- M. Olson, *La logique de l'action collective*, PUF, 1978.

- N. Poulantzas, *Les classes sociales dans le capitalisme aujourd'hui*, ed. du Seuil, 1974.
- N. Poulantzas, *Pouvoir politiques et classes sociales*, ed. Maspero, 1975.
- L. Seve, *Marxisme et theorie de la personnalite*, ed. Sociales, 1972.
- J. P. Sartre, *Critique de la raison dialectique*, ed. Gallimard, 1977.
- A. Schaff, *Structuralisme et Marxisme*, ed. Anthropos, 1974.
- Συλλογικό έργο *Sur l'individualisme*, ed. P.F.N.S.P., 1980.
- Al. Touraine, *La conscience ouvriere*, ed. le Seuil, 1966.
- Al. Touraine, *Le retour de l'acteur*, Fayard, 1984.
- Al. Touraine, M. Wieviorka, F. Dubet, *Le Mouvement ouvrier*, Fayard, 1984.